

KOHÉZNA SILA NORMY

MIROSLAV MARCELLI

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha, Česká republika

MARCELLI, Miroslav: The cohesive force of the norm. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 537–546.

Abstract: The paper analyzes assumptions and manifestations of the normatively adopted rules. The starting point is the presentation of the alternative of normativism vs. descriptivism, as it is understood by some contemporary theories of language, mind and cognition. In the next parts, the paper focuses on deontological aspects of processes of thinking and reasoning. In this context the social and cultural function of norms is stressed. Searle's emphasis on norms as a social 'glue' is linked with theories of the deontic introduction. Special attention is paid to considerations that J. Dolník devoted to the cohesive force of language.

Keywords: language, norm, normativism, descriptivism, deontic introduction

1.

S upozornením na kohézne účinky jazyka sa stretávame v Dolníkovej monografii *Sila jazyka*. Už v prvej kapitole, nazvanej *Sila a jednota jazyka*, poukazuje na silové a jednotiace prejavy jazyka v účinkoch, akými materinský jazyk stmeluje príslušné sociálne prostredie. Píše: „Kohézna sila materinského jazyka sa prejavuje v kolektívnej solidárnosti, ktorú reproduktujú generácie nositeľov tohto jazyka“ (Dolník 2012, s. 52). Vzápätí načrtáva perspektívu, ktorá sa pred teoretickou reflexiou tohto procesu v jazykovede otvára: „Súčasťou ich dejín sú dejiny jazyka, ktoré opisuje diachrónna lingvistika z perspektívy otázky, ako sa jazyk postupne menil v generačnej reprodukcii (diachrónna dynamika jazyka, jeho vnútorné dejiny), čo sa dopĺňa opisom zmien vonkajších okolností dejinnej existencie jazyka a ich následkov (vonkajšie dejiny jazyka)“ (tamže). Vyzerá to tak, že keď sa v tomto Dolníkovom texte skúmanie sústredilo na silu jazyka a keď tento záujem našiel oporu v humboldtovskom prístupe, ktorý, sprostredkovaný Weisbergerovým neohumboldtizmom, dovoľoval akcentovať duchovnú a kolektívotvornú silu jazyka, z metodologického hľadiska tento postup priniesol prijatie stanoviska diachrónnej lingvistiky. Akoby sme sa vstúpením na cestu, ktorú k pochopeniu kohéznej sily jazyka prerážal humboldtizmus a neskôr neohumboldtizmus, začali uberať smerom, od ktorého sa Ferdinand de Saussure svojím rozhodnutím postaviť lingvistiku na pevný základ odklonil.

Vieme predsa, že protiklad synchronného a diachrónneho hľadiska je podľa Saussura absolútny a nepripúšťa kompromis (Saussure 1989, s. 111). O nezlučiteľnosti týchto dvoch hľadísk a nevyhnutnosti prijať iba to synchronné sa Saussure vyjadruje celkom jednoznačne. V jeho výpovediach nájdeme upozornenia na širší metodologic-

ký význam dichotómie synchronne vs. diachronne pre vedy pracujúce s hodnotou. Lingvistika sa z tohto pohľadu vyznačuje práve dôrazom na kategorické dodržiavanie tejto dištinkcie: „Pro vědy pracující s hodnotou se tato distinkce stává praktickou nutností a v některých případech nutností absolutní (...). Záleží na lingvistovi, aby se tato distinkce kategoricky dodržovala.“ V nasledujúcej vete odznieva kánonické vymedzenie predmetu lingvistických štúdií: „Jazyk je totiž systém čistých hodnot, jenž není určen ničím jiným kromě okamžitého stavu svých termínů.“ (Saussure 1989, s. 109).

Po rozhodnutí zohľadňovať pri skúmaní jazyka jeho mocenské prejavy mali by sme prijať diachronické hľadisko s tou istou nekompromisnosťou, s akou nás Saussure vyzýva prijať hľadisko synchronne? A mali by sme spolu so synchronným prístupom odmietnuť aj jeho metodologického blíženca – požiadavku prijať postulát normatívnej povahy jazyka? Ak totiž jazyk naozaj pokladáme za systém čistých hodnôt, ktorý nie je určený ničím iným okrem okamžitého stavu jeho termínov, potom predmet svojich skúmaní posúvame mimo toho, čo je dostupné deskripcii javov tohto sveta. Pripomeňme pri tejto príležitosti, že Saussure po stručnom prehľade problémov, v ktorých predchádzajúce štúdie jazyka uviazli, navrhuje lingvistom toto: „Z těchto potíží je podle našeho názoru jediné východisko: *od samého začátku je třeba se stavět na půdu jazyka a chápat ho jako normu všech ostatních manifestací řeči*. Mezi tolikeroú dvojdomostí se jazyk jediný zdá ve skutečnosti přístupný autonomní definici a skýtá oporu, která uspokojuje naši mysl“ (Saussure 1989, s. 46; kurzíva F. de S.). Aby sa lingvistické štúdiá vymanili z neurčitosti, k akej ich závery odsudzovalo zameranie pozornosti na otvorenú, neprehľadnú a vonkajším vplyvom podliehajúcu zmes rečových prejavov odznievajúcich v konkrétnom sociálnom prostredí, musia svoj pohľad od počiatku zamerať na jazyk, čo znamená, že v pozadí manifestácií reči budú hľadať **normu**. Význam, aký Saussure pripisoval direktíve, ktorá štúdium jazyka orientuje k normám, sa zraží v kurzíve, akou je v uvedenom citáte z *Kurzu všeobecnej lingvistiky* zdôraznená potreba postaviť sa na pôdu jazyka chápaného ako norma. Podľa štandardného chápania normy je v tom výzva nezaoberať sa v lingvistike primárne tým, „čo je“, ale tým, „čo má byť“.

2.

Saussurovo oddelenie jazykovej normy od všetkých ostatných manifestácií reči je prejavom dualizmu, ktorého ontologický základ charakterizuje J. Dolník v tretej kapitole knihy *Sila jazyka*. S odvolaním na názory filozofky S. Krämerovej¹ píše: „Platónsky spôsob myslenia, ktorým sa vymedzuje svet ideí a svet javov, pričom javy sú (nedokonalým) obrazom ideí, sa premietol do rozšíreného intelektualistického (logosovo orientovaného) obrazu jazyka (...). Saussurov svet jazyka a svet reči je prototypovým exemplárom takéhoto obrazu. Jazyk je bytie a reč je súcno. Podkladom uplatnenia platónovského modelu dvoch svetov je sociálnosť jazyka, ktorý sa ale prejavuje

¹ Krämer, Sybille (2001): *Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

v hovoroch jednotlivcov...“ (Dolník 2012, s. 131 – 132). Saussurovský jazykový model sa takto javí ako prípad platónovskej ontologizácie ideí. Čím boli pre platónovské myslenie idey vo vzťahu k svetu fenoménov, tým sú pre saussurovskú koncepciu princípy a pravidlá jazyka vo vzťahu k hmlovine individuálnych rečových výkonov.

Ďalšie čítanie tejto kapitoly nás presviedča, že jej autor k dvojsvetovému modelu jazykovosti zaujíma skeptický postoj. Pri formulovaní kritických výhrad vychádza z **pragmatického** chápania jazyka, ktorého možnosti ukazuje na príkladoch chápania lexikálneho významu. Kapitola, ktorá sa začala expozíciou dvoch oddelených jazykových svetov, sa končí výzvou k hľadaniu **jednoty** v samotných javoch. „To však predpokladá,“ dodáva J. Dolník, „aby sa neabstrahovalo od reálneho používateľa jazyka, od živej jazykovej praxe, ale naopak, aby sa skúmal praktický jazykový život jednotlivcov a spoločnosti, jeho mechanizmy, v ktorých sa skrýva hľadaná jednota“ (Dolník 2012, s. 161). Ak túto výzvu rozšírime do univerza, kde oproti praktickým životným prejavom stoja normy, určujúce, čo má byť, vyvstane pred nami s novou naliehavosťou otázka vzťahu medzi normatívnymi a deskriptívnymi prístupmi. Na pôdoryse platónovského ontologického modelu, ktorý bytie oddelil od súcna, sa jednotiacia sila naplno prejavovala len vo svete ideí a do vnímateľného sveta prenikala so slabnúcou intenzitou a za cenu mnohorakých skreslení. V saussurovskom modeli jazykovosti sa analogicky jednotiacia sila zveruje inštancii systému, ktorého pôsobenie v rečových aktoch lomí clony individuálnych a kolektívnych, miestnych a dejinných, situačných a emocionálnych okolností. Vidíme, že tomuto modelu vyhovoval normativistický prístup, ktorý skúmanie jazyka a hľadanie jeho jednotiacej sily umiestňoval mimo životných prejavov jednotlivcov a spoločností. Ako však odôvodniť normatívny nárok a jeho jednotiace účinky bez toho, aby sme opustili sféru živej jazykovej praxe a abstrahovali od reálnych používateľov jazyka? Práve k tomu J. Dolník jazykovedné štúdie vyzýva. V ďalšej časti tohto článku naznačím, ako k problematike kohéznej sily noriem pristúpili niektoré súčasné filozofické, epistemologické a kognitivistické teórie.

3.

„V každodennom živote sa na každom kroku prispôsobujeme normatívnym príkazom. Keď hráme šach, riadime sa pravidlami tejto hry; keď šoférujeme, usilujeme sa rešpektovať dopravné predpisy, vediac, že za ich porušenie by nás potrestali. V niektorých krajinách je jazyk normatívne regulovaný, čoho výrazným príkladom je *L'Académie française*“ (Elqayam – Evans 2011, s. 233). Je zrejme, že kognitívni psychológovia Shira Elqayamová a Jonathan St. B. T. Evans – autori článku, ktorý sa začína týmito slovami, nemienia spochybňovať sociálnu funkciu noriem. Vzápätí sa zmieňujú o štandardoch a normatívoch, ktorými sú regulované reklamné služby a vedecké publikácie. Vo všetkých takýchto prípadoch normy vstupujú do reálnych procesov odohrávajúcich sa v rozmanitých sférach spoločenského života. Ak sa v niektorej z týchto sfér stáva, že to, čo „je“, sa v nezanedbateľnom rozsahu odchy-

ľuje od toho, čo podľa predpisov „má byť“, neznamená to ešte, že príslušné pravidlá tu stratili funkciu normatívu.

Pripusťme, že analogicky sa utvárajú vzťahy v oblasti usudzovania, kde úlohu normatívov preberajú logické pravidlá. Ak však v teóriách myslenia a usudzovania prijmem koncepciu, podľa ktorej ľudské myslenie odráža normatívny systém, voči ktorému ho treba pomeriavať a posudzovať, dostávame sa na pozície **normativizmu** (Elqayam – Evans 2011, s. 233). Proti takémuto chápaniu noriem Elqayamová a Evans vo svojom článku vystupujú, pričom ako alternatívu obhajujú **deskriptivizmus**.² Ako dobre vedia, vo svojom podujatí môžu nadviazať na argumentáciu, s ktorou kedysi vystúpil filozof David Hume.

4.

Úvaha, ktorá sa stala známou pod názvom „Humova gilotína“, pretrháva zdanlivo hlavné a priame prepojenie medzi „je“ a „má byť“. David Hume v *Traktáte o ľudskej prirodzenosti* píše: „V každom systéme morálky, s ktorým som sa doposiaľ stretol, som si vždy všimol, že jeho autor nejaký čas postupuje bežným usudzovaním a stanovuje existenciu Boha alebo vyjadruje pozorovania ľudských záležitostí, až som odrazu s prekvapením zistil, že namiesto bežných propozíčných kopúl *je* a *nie je* sa nestretávam s nijakou propozíciou, ktorá by nebola spojená pomocou *má byť* a *nemá byť*. Táto premena je sotva postrehnuteľná, no nanajvýš významná. Keďže toto *má byť* a *nemá byť* vyjadruje nejaký nový vzťah alebo tvrdenie, je potrebné skúmať a vysvetliť ho; a zároveň je potrebné odôvodniť, čo sa mi zdá celkom nepochopiteľné, ako tento nový vzťah môže byť odvodený z iných, ktoré sú úplne odlišné od neho“ (Hume 1969, s. 521; kurzíva v orig.). Humove pochybnosti, či sa tvrdenia o tom, čo *má byť*, dajú vyvodiť z tvrdení o tom, čo *je*,³ obchádzajú filozofické úvahy o normách do dnešných dní.

A neznepokojujú len tých filozofov, ktorí sa podujali vybudovať nejaký systém morálky. Humovu námietku proti pokusom odvodiť „povinnosť“⁴ z toho, čo zachytil deskriptívny prístup, Elqayamová a Evans s veľkou naliehavosťou kladú pred teórie kognície; pýtajú sa, či sa tam normatívna teória môže opierať o deskriptívnu evidenciu a vzápätí odpovedajú: „Stručnou odpoveďou je ‚nie‘. Vyvodzovanie záverov typu ‚má byť‘ z premís typu ‚je‘ je nanajvýš sporné a viacerí autori ho pokladajú za logickú faláciu“ (Elqayam – Evans 2011, s. 240).⁵ Podľa nich sa spornosť normativistického prístupu ukazuje zvlášť tam, kde s nárokmi na hodnotenie, ktoré sú mu

² Význam termínu „deskriptívny“ títo autori určujú protikladom k významu termínu „normatívny“. Takto sa odlišujú od chápania, aké prevláda v psychologickéj literatúre, kde „deskriptívny“ znamená „ne-teoretický“ a označuje prístup, ktorý sa obmedzuje na opis pozorovaných fenoménov. Podobne chápu termín „deskriptivizmus“, pri ktorého význame zdôrazňujú protiklad k normativizmu (Elqayam – Evans 2011, s. 248).

³ Angl. *is-ought problem*.

⁴ Angl. *oughtness*. O výraze „povinnosť“ a možnostiach jeho použitia pri prekladoch filozofických textov do slovenčiny pozri Horecký 1976.

⁵ Angl. *fallacy, fallacies* prekladám ako „falácia“, „falácie“.

vlastné, vystupujú alternatívne systémy ponúkajúce posudzovaniu evidencií odlišné súbory noriem. V takých prípadoch musí byť normativizmus selektívny a iba jednému z nich môže priznať oprávnenie stanovovať pravidlá.

Elqayamová a Evans svoj článok uzatvárajú slovami: „Normativizmus dohral svoju úlohu v dejinách skúmania ľudského myslenia. Deskriptivistický prístup k teoretickému skúmaniu usudzovania a rozhodovania nie je hodnotiaci, ale deskriptívny. Zámerom nie je súdiť takéto správanie, ale chápať a predvídať ho pomocou všetkých vhodných teoretických a metodologických nástrojov“ (Elqayam – Evans 2011, s. 248). Zámer súdiť nechýba ani v tomto článku, no tentoraz sa kritický verdikt obracia proti normativisticky fundovaným filozofickým, epistemologickým a psychologickým teóriám. Pridáme k tomuto zoznamu tie jazykovedné teórie, ktoré sa dali viesť duchom normativizmu? Bližšiu analýzu normativistických predpokladov ich metodologických východísk prenechávam lingvistom. Na tomto mieste sa radšej zameriam na tie kognitivistické štúdie, ktoré si všímajú **sociálnu** funkciu noriem. Ako ma presvedčajú práce J. Dolníka, dospievajú pritom k záverom, ktoré sú relevantné aj pre jazykovedné skúmania.

5.

Roku 2016 vyšiel pod názvom *Od ,je‘ k ,má byť‘. Miesto normatívnych modelov v štúdiu ľudského myslenia* zborník príspevkov venovaných problematike ľudskej racionality. Jeho zostavovatelia Shira Elqayamová a David Over začínajú nastolením dvoch základných otázok, ktoré stoja pred štúdiami ľudského myslenia. Prvá z nich, **deskriptívna** otázka sa pýta, aké je ľudské myslenie; druhá, **normatívna** otázka znie: „aké ľudské myslenie *má byť*?“ (Elqayam – Over 2016, s. 1; kurzíva v orig.). Táto formulácia vytyčuje hranice poľa, kam sa jednotlivé príspevky zborníka budú umiestňovať. V nasledujúcom editoriáli títo zostavovatelia upozorňujú, že toto pole je diferencované demarkačnými čiarami, ktoré dve vetvy normativizmu oddeľujú od deskriptivizmu. Čítame: „Tak empirický, ako aj normatívny preskriptivizmus možno kontrastovať s *deskriptivistickým* rámcom psychologických štúdií. V nadväznosti na Humovo striktné oddelenie ,je‘ od ,má byť‘ deskriptivizmus chápe deskriptívne a normatívne skúmanie otázok ako *nekorelované* alebo oddelené a iba prvú otázku pokladá za vhodnú pre psychologické štúdium ľudského správania“ (Elqayam – Over 2016, s. 2; kurzíva v orig.). Rozpoznávame v tom zámer nadviazať psychologickými metódami na Humovo rozlišovanie medzi tvrdeniami o tom, čo je, a tvrdeniami o tom, čo má byť. V tomto prípade však tento zámer nijako nezabránil, aby sa v textoch neobjavili zreteľné prejavy **integračných** stratégií. Ohlasuje ich už prvá veta editoriálu: „Normatívne pravidlá a regulácie sú všade okolo nás; podľa Searlovho (2005) pozoruhodného výrazu tvoria glej, čo ľudskú spoločnosť drží pohromade. Pri červenom svetle zastaneme a vo svojich osobných a profesionálnych životoch sa pokúšame (nie vždy celkom úspešne) byť féroví a pravdovravní. My ľudia sme jediným druhom, ktorí zvnútorňujú normatívne pravidlá (Carruthers, 2006)“ (Elqayam – Over 2016, s. 6). V týchto slo-

vách zaznieva predzvesť teoretickej orientácie, ktorá štúdiám kognície a racionality priniesla viaceré metodologické a konceptuálne posuny. Ich povahu naznačuje vyzdvihnutie tých mysliteľov, ktorí si všimli integratívne pôsobenie noriem v ľudskej spoločnosti. Nie náhodou sa v tejto súvislosti objavujú dvaja filozofi: John Searle a Peter Carruthers. Pripomeňme, že v hore spomínanom článku Elqayamová a Evans pri uvádzaní kritických výhrad voči normativizmu prevzali starší Evansov názor, že normatívna racionalita je v podstate filozofickým, a nie psychologickým pojmom (Elqayam – Evans 2011, s. 247). Teraz sa myšlienky dvoch filozofov uvádzajú ako podnety na skúmanie spoločenskej funkcie normatívnych pravidiel.

6.

Povahu a prejavy tejto funkcie naozaj vystihuje Searlovo prirovnanie noriem ku **gleju**. Nejde však len o toto prirovnanie. V štúdiu *Ako odvodiť „má byť“ z „je“* (1964) Searle hneď nadpisom signalizuje, že chce vystúpiť proti známej Humovej téze. Naozaj, Searle tu deklaruje zámer uviesť voči tejto téze protipríklad,⁶ vysvetliť ho a naznačiť teóriu, ktorá by takúto inferenciu odôvodnila. Autori štúdie o **deontickom vstupe** (Elqayam – Thompson – Wilkinson – Evans – Over 2015) v tom nachádzajú **premostňujúci konštrukt** a Searla zaraďujú medzi filozofov, ktorých idey sú blízke východiskám psychologických skúmaní. Píšu: „Zaujímavou paralelou k tomuto prístupu je to, čo filozofi nazývajú *premostňujúcimi* princípmi, akým je Kantovo „môže byť“ je implikované v „má byť“, čím sa spájajú deskriptívne aspekty s normatívnymi...“ (Elqayam – Thompson – Wilkinson – Evans – Over 2015, s. 1517; kurzíva v orig.). V Searlovom prípade s Jonesovým sľubom vraj nie je falácia, pretože „sľub, ako deontický rečový akt má v sebe zabudované „má byť“. To je klasický premostňujúci konštrukt, pretože premisy majú deskriptívne i deontické aspekty“ (tamže). Za seba k tomu títo autori dodávajú, že uprednostňujú preformulovanie premostňujúceho princípu ako psychologické tézy, ktorá tvrdí: „ľudia veľmi pravdepodobne vytvárajú normy vtedy, keď ide o úžitky a náklady ich činností“ (tamže). Vstup deontických aspektov do procesov usudzovania sa takto viaže s vyzdvihnutím funkcie **spájať** a **premostňovať**. Práve uvedený citát ukazuje, že psychologov sled paralel založených na princípe premostňovania priviedol až ku Kantovmu pojmu povinnosti.

7.

Vzdľaľujú sa takto zamerané štúdie od myšlienok Davida Huma, tohto filozofa, ktorý v súčasnosti psychologov mysle a usudzovania tak veľmi zaujal radikálnym

⁶ Searle (1964, s. 44) uvádza túto postupnosť výrokov:

- (1) Jones vyslovil tieto slová „Smith, týmto ti sľubujem, že ti zaplatím päť dolárov“.
- (2) Jones Smithovi sľúbil zaplatiť päť dolárov.
- (3) Jones prijal povinnosť zaplatiť Smithovi päť dolárov.
- (4) Jones je povinný zaplatiť Smithovi päť dolárov.
- (5) Jones má zaplatiť Smithovi päť dolárov.

oddelením „je“ od „má byť“ a odmietnutím možnosti odôvodniť normy výsledkami deskripcie? Vôbec nie, treba hneď povedať, že títo psychológovia sa na Huma naďalej odvolávajú. A oprávnene, pretože ten istý Hume, ktorý teoretikom mysle poskytol argument na oddelenie noriem od empirie, upozorňoval na inferenčné prechody od „je“ k „má byť“ odohrávajúce sa v každodennom myslení.

Príklady psychologickéj recepcie podnetov Humovej filozofie nájdeme v článkoch autorskej dvojice Elqayamová – Evans, s ktorou sme sa už v texte tohto príspevku viackrát stretli. V spomínanom článku z roku 2011 je Hume uvedený ako filozof, ktorý v inferencii postupujúcej od *je* k *má byť* našiel neodôvodnený pokus prejsť od deskripcie k normatívnym záverom. Humova kritika je tu spojená s odhaľovaním „naturalistických falácií“ a začlenená do kritiky normativistických prístupov k mysleniu. Aj článok, ktorý Elqayamová a Evans uverejnili v roku 2020, najskôr poukazuje, že problém, ktorý Hume identifikoval, sa dá nazvať ako falácia „*je – má byť*“⁷ (Elqayam – Evans 2020, s. 1430). Od upozornenia na problematický charakter inferencií tohto druhu sa tu však posúvame k otázke: „Do akej miery bol Humov psychologický postreh prenikavý? Robia ľudia naozaj inferencie z *je* na *má byť*?“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1430). Po takomto preformulovaní problému sa vynára otázka, či sa v ľudskom myslení bežne uplatňujú postupy, akými z pozorovaní vyvodzujeme deontické pravidlá. Odpoveď je jasná: „ľudia naozaj robia *je – má byť* inferencie a v tomto zmysle bol Humov psychologický vhlád (ako často, aj tu) dobre odôvodnený“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1436). V tejto perspektíve už Hume vystupuje ako filozof, ktorý jednak varoval pred zvodmi normativizmu v teóriách a jednak postrehol prítomnosť inferenčných prechodov typu „*je – má byť*“ v ľudskom myslení.

8.

Aby títo autori bližšie vysvetlili, ako došlo k takýmto prepojeniam, odvolávajú sa na pojem **deontického vstupu**, ktorým sa do záveru „dostávajú deontické operátory, aj keď nie sú prítomné v premisách“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1433). Deontický vstup zabezpečuje prepojenie medzi poznaním a činnosťou. V jednom článku, kde medzi autormi znovu nachádzame Elqayamovú a Evansa, povahu deontického vstupu približujú tieto slová: „Deontický vstup je neformálnym, pragmatickým druhom vyvodzovania, so všetkým, čo k tomu patrí: je citlivý na kontext, presvedčenie a užitočnosť; je entymematický, vyvrátený a probabilistický (...); a môže byť relatívne silný i slabý (...). Deontický vstup podporuje prevažne implicitná reťaz inferencií smerujúca od deskriptívnych premís k deontickému, normatívnemu záveru. Typickým kontextom, ktorým sa spúšťa deontický vstup, je činnosť, čo kauzálnе vedie k výsledku so želanými alebo neželanými následkami“ (Elqayam – Wilkinson – Thompson – Over – Evans 2017, s. 3).

Pri určovaní povahy deontického vstupu sa často objavuje odkaz na funkciu spájať, premostovať tie oblasti, ktoré štandardné filozofické a psychologické prístupy

⁷ Angl. *the is-ought fallacy*.

zvyknú oddeľovať. Deontický vstup spája poznanie kauzálnych vzťahov so zvažovaním cieľov a usmerňovaním činnosti k ich dosiahnutiu. V pojme deontického vstupu našla táto koncepcia myslenia a usudzovania prostriedok, ako preklenúť priepasť, ktorá v niektorých filozofických a psychologických teóriách oddeľuje **epistemickú** racionalitu od racionality **inštrumentálnej**. Prvá z nich sa prejavuje nadobúdaním pravdivých presvedčení; je to racionalita, ktorá hľadá a nachádza pravdu, čomu z psychologického hľadiska zodpovedá „sklon systémov učenia vytvárať správne predstavy o svete okolo nás“; druhá je zasa záležitosťou konania: organizmus je racionálny, „keď koná tak, aby dosiahol svoje ciele“ (Evans 2014, s. 135). Premostením priepasti, ktorá sa v teoretických reflexiách myslenia medzi týmito dvoma racionalitami často otvára, sa poznanie spája s činnosťou: „Deontický vstup poskytuje rozhodujúce prepojenie medzi epistemickou a inštrumentálnou racionalitou. Ak sa epistemická racionalita obmedzí na pravdivé presvedčenia, stratíme spojenie s činnosťou a bez činnosti niet inštrumentálnej racionality“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1443).

Koncepcia racionality, ktorá zohľadňuje deontické aspekty myslenia a usudzovania, takto preniká do sfér, kde sa poznanie spája s konaním, aby spolu vstúpili do **evolučného procesu**. Elqayamová a Evans sú presvedčení, že „deontický vstup dáva ľudskému rodu jasnú evolučnú výhodu celkom rovnakým spôsobom, ako to urobil jazyk“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1437). Na rozdiel od ostatných živočíšnych druhov majú ľudia schopnosť normy nielen dodržiavať, ale ich aj vytvárať a zvnútorňovať si ich. Z evolučného hľadiska potom vytváranie a zvnútorňovanie noriem nadobúda význam dištinktívneho znaku ľudského rodu. Deontickými vstupmi, ktorými sa pred naším duchom vynára dimenzia cieľov, sa aj v celkom bežných myšlienkových aktoch prejavuje osobitosť ľudskej racionality a toho jej evolučného výdobytku, akým je „nová“, špecificky ľudská myseľ.

Schopnosť premostovať, prejavujúca sa deontickými vstupmi, nás od individuálnych kognitívnych schopností a ich uplatnenia pri usudzovaní, rozhodovaní a konaní vedie až k evolučnému hľadisku, kde vystupuje ľudský druh a jeho špecifická racionalita. Nedá sa však povedať, že by sa tým pred teoretikmi kognície otvorila priama cesta spájajúca putom racionality jednotlivcov s druhom. Ukázalo sa totiž, že je potrebné zvážiť význam a úlohu toho poľa, ktoré ľudským jednotlivcom sprostredkúva, modifikuje a niekedy aj zastiera evolučné výdobytky druhu. Aby sme pri skúmaní racionality od myslenia jednotlivcov dospeli k racionalite druhu, treba prejsť oblasťou, ktorá špecifickým spôsobom formuje tak poznanie, ako aj činnosť. Je to oblasť, kde vystupujú **sociálne** a **kultúrne** predpoklady racionality. Pochopenie úlohy deontického vstupu prinieslo teoretické výzvy, ktorých základné smerovanie Elqayamová a Evans naznačujú v závere svojho článku týmito slovami: „Deontický vstup dostáva v novej myslí aj sociálnu hodnotu tým, že v nových situáciách tvorí sociálne prenosy. Napokon, deontické pravidlá správania nevytvárame iba pre seba, ale aj pre iných“ (Elqayam, Evans 2020, s. 1443). Oným „má byť“, ku ktorému deontický vstup vedie, sa myslenie jednotlivca prihlasuje k spoločenstvu mysliacich a konajúcich ľudských bytostí.

9.

Ako ukazujú uvedené príklady, kognitivistickým skúmaniam myslenia a racionality odmietnutie normatívistickej metodologickej orientácie nijako nezabránilo priznať normám dôležitosť, priam rozhodujúcu úlohu tak v evolučnom procese, ako aj pri utváraní sociálneho prostredia. Všimli sme si, že túto úlohu tu normy plnia vďaka svojej schopnosti spájať a premost'ovať epistemickú racionalitu s inštrumentálnou, schopnosťou, ktorá sa prejavuje deontickými vstupmi. Všimli sme si tiež, že citlivosťou na kontext, presvedčenie a užitočnosť sa deontický vstup zaradil medzi **pragmatické** druhy inferencií, poznačené **probabilistickým** charakterom. Nuž a vzhľadom na profesionálnu orientáciu autora týchto riadkov nemohlo ostať nepovšimnuté, ako k takémuto chápaniu noriem prispeli niektorí filozofi, zvlášť John R. Searle.

Je príznačné, že vo všetkých týchto bodoch sa pred nami otvárajú prechody k názorom a teoretickým postojom J. Dolníka. Už v práci *Sila jazyka* naznačil, akú príťažlivosť ma preňho „mostová metafora“ a ukázal jej možnosti pri rozvíjaní úvah o jazyku (Dolník 2012, s. 34). Neskôr, v práci *Jazyk v sociálnej kultúre* (2017) rozvinul svoje chápanie jazyka analýzami dvoch modalít gramatiky – racionálnej a praktickej. Pokiaľ ide o praktickú modalitu, podnety, ku ktorým tu v prvej kapitole dospel, uvádza slovami: „Predstava gramatiky v praktickej modalite, a teda bezznalostnej gramatickej dispozície, môže poslúžiť na opätovné osvetlenie otázky, akou realitou je lingvisticky opísaná gramatika, čo je predpokladom primeraného narábania s ňou“ (Dolník 2017, s. 63). Pri hľadaní odpovede na túto otázku sa Dolník najskôr odvolal na Humboldtovu tézu, že jazyk nie je ergon, ale energiea, aby ju následne predĺžil k otázke **jazykovej praxe**. Chápeme, že nastolením tejto otázky sa vlastné skúmanie jazyka v sociálnej kultúre iba začína.

10.

Na význam, aký pre filozofiu otázky tohto druhu stále majú, nás upozorňuje Peter F. Strawson na začiatku práce *Analýza a metafyzika* uvedením jednej historickej anekdoty. Opakuje tam otázku, ktorú vraj Izabela Kastílska vyslovila vo chvíli, keď jej predstavovali prvú gramatiku španielčiny, alebo, presnejšie povedané, kastíľčiny. Tá otázka znela: „A načo je to potrebné?“ Odpoveď, ktorú panovníčka v tej chvíli dostala, sa odvolávala na historickú úlohu jazyka ako nástroja vlády v impériu. Podľa Strawsona táto odpoveď z dnešného hľadiska stratila svoj význam, hneď však dodáva, že sama otázka význam nijako nestratila. Pravdaže, pre všetkých, čo plynulo hovorili kastíľsky, bola táto gramatika v istom zmysle zbytočná: „Hovorili gramaticky správnou kastíľčinou, pretože gramaticky správnou kastíľčinou bolo *to*, čo hovorili“ (Strawson 1992, s. 5; kurzíva P. S.). No hoci v istom zmysle gramatiku svojho jazyka už poznali, „bol tu ešte iný zmysel, a ten nepoznali“ (tamže). Ten ďalší zmysel by sa panovníčke odhalil, keby odpoveď na jej otázku pokročila až k určeniu systému pravidiel a princípov, aké riadia prax vyslovovania kastíľskych slov a viet.

Juraj Dolník nás svojimi štúdiami jazyka presviedča, že teoretický potenciál hľadania odpovede na Izabelinu otázku sa odhalením normatívneho statusu gramatických pravidiel a princípov zďaleka nevyčerpal.

Bibliografia

CARRUTHERS, Peter (2006): *The Architecture of the Mind*. Oxford UK: Oxford University Press. 482 s.

DOLNÍK, Juraj (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram. 366 s.

DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 264 s.

ELQAYAM, Shira – EVANS, Jonathan St. B. T. (2011): Substracting ‘outht’ from ‘is’: descriptivism versus normativism in the study of human thinking. In:

Behavioral and Brain Sciences, roč. 34, č. 5, s. 233 – 248. DOI 10.1017/S0140525X11000001X. Dostupné na: <https://www.academia.edu/>. [cit. 01-10-2022].

ELQAYAM, Shira – THOMPSON, Valerie A. – WILKINSON, Meredith R. – EVANS, Jonathan St. B. T. – OVER, David E. (2015): Deontic Introduction: A Theory of Inference From Is to Ought. In: *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, roč. 41, č. 5, s. 1516 – 1532. DOI:10.1037/a0038686. Dostupné na: <https://researchgate.net/> [cit. 11-10-2022].

ELQAYAM, Shira – OVER, David E. (eds.) (2016): *From is to ought: Place of Normative Models in the Study of Human Thought*. Laussane: Frontiers Media SA, 7/628. 189 s. DOI: 10.3389/978-2-896-2. Dostupné na: <https://researchgate.net/>. [cit. 11-10-2022].

ELQAYAM, Shira – EVANS, Jonathan St. B. T. (2020): How and why we reason from ‘is’ to ‘ought’. In: *Synthese*, roč. 197, č. 5, s. 1429 – 1466. DOI: 0.1007/s11229-018-02041-4. Dostupné na: <https://researchgate.net/>. [cit. 01-10-2022].

EVANS, Jonathan St. B. T. (2014): Two minds rationality. In: *Thinking and Reasoning*, roč. 20, č. 2, s. 129 – 146. DOI: 10.1080/13546783.2013.845605. Dostupné na <https://doi.org/10.1080/13546783.2013.845605>. [cit. 11-10-2022].

HUME, David (1969): *A Treatise of Human Nature*. London: Penguin Books. 678 s.

HORECKÝ, Ján (1976): Povinovatý, povinovatosť. In: *Slovenská reč*, roč. 41, č. 4, s. 253 – 254.

SEARLE, John R. (1964): How do derive “ought” from “is”. In: *The Philosophical Review*, roč. 73, č. 1, s. 43 – 58. DOI: 10.2307/2183201. Dostupné na: www.jstor.org [cit. 14-01-2022].

STRAWSON, Peter F. (1992): *Analysis and Metaphysics. An Introduction to Philosophy*. Oxford UK: Oxford University Press. 144 s.

SAUSSURE, Ferdinand de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Preklad F. Čermák. Praha: Odeon. 467 s.